

Konrad Major i Jan Szyszkowski

Przeciw socjalizmowi a nawet za

Poglądy polityczne i nastawienie Polek i Polaków
do socjalizmu w latach 1992-2010

Warszawa, 2026

Recenzenci: dr hab. Mariola Bieńko, prof. ucz., dr hab. Bartłomiej Walczak, prof. ucz.

Wydawca:

Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW

ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa

Copyright © Autorzy i Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, 2026

Wzór cytowania:

Major, K., Szyszkowski, J. (2026). Przeciw socjalizmowi a nawet za. Poglądy polityczne i nastawienie Polek i Polaków do socjalizmu w latach 1992-2010. *Brulion ISNS*. nr 1/2026.

Abstrakt

Raport analizuje poglądy polityczne a w szczególności stosunek do socjalizmu w Polsce w okresie obejmującym lata 1992–2010. Autorzy opierają swoje wnioski na danych z Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego, badając wpływ czynników takich jak wiek, płeć czy poziom wykształcenia na światopogląd respondentów. Wyniki ujawniają interesującą sprzeczność: choć wśród badanych panowała raczej niechęć do socjalizmu i identyfikacja raczej w centrum i po prawej stronie politycznego spektrum, jednocześnie występowało silne poparcie dla egalitarnych postulatów, takich jak państwowa walka z nierównościami dochodowymi. Raport rzuca światło na proces kształtowania się postaw społecznych w dobie neoliberalizmu, sugerując, że terminologia polityczna w Polsce stała się rodzajem abstrakcyjnej etykiety, nie zawsze pokrywającej się z realnymi oczekiwaniami wobec roli rządu.

Słowa kluczowe: socjalizm, lewica, prawica, nierówności.

The report analyses political views and in particular attitudes toward socialism in Poland from 1992 to 2010. The authors base their conclusions on data from the Polish General Social Survey, examining the influence of factors such as age, gender, and education level on respondents' worldviews. The results reveal an interesting contradiction: while respondents tended to be averse to socialism and identified more on the right side of the political spectrum, there was also strong support for egalitarian postulates, such as a government-led fight against income inequality. The report sheds light on the process of shaping social attitudes in the era of neoliberalism, suggesting that political terminology in Poland has become a kind of abstract label, not always reflecting the real expectations regarding the role of government.

Keywords: socialism, left, right, inequality.

Wstęp

Celem naszego badania było zbadanie poglądów politycznych oraz nastawienia do socjalizmu. Badania rozpoczęliśmy od przyjrzenia się, w jaki sposób powyższe kwestie zależą od wieku, płci i poziomu wykształcenia respondentów. Analizę zakończyliśmy pogłębionym zestawieniem deklaracji światopoglądowych ze stosunkiem do konkretnych rozwiązań politycznych. Postawiliśmy sobie następujące pytania badawcze:

- Czy wiek, płeć i poziom wykształcenia są związane z deklarowanymi poglądami politycznymi?
- Czy wiek, płeć i poziom wykształcenia są związane ze stosunkiem badanych osób do socjalizmu?
- Czy istnieje związek między deklarowanymi poglądami politycznymi, deklarowanym poparciem dla socjalizmu i deklarowanym poparciem dla lewicowych postulatów politycznych?

Kontekstem dla podjęcia tych tematów była refleksja nad sytuacją polityczną Polski po 1989 roku. Wielkie nadzieje oraz fascynacja neokonserwatywnym Zachodem – Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią – zdominowały ówczesny dyskurs medialny (Dunn, 2008, s. 15-43). Nastrój tamtych czasów i wiarę pokładaną w neoliberalną demokrację dobrze oddawała teza Francisa Fukuyamy (1996) o „końcu historii”. Z dzisiejszej perspektywy wiemy, że wiele nadziei pokładanych w rozpowszechnieniu się liberalizmu, wraz z gospodarką opartą na własności prywatnej, nie spełniło się. Obawy licznych badaczy budzi dziś agresywna polityka antyimigracyjna (Chrzczonowicz, 2024) i kryzysy humanitarne: „Kiedy obalano mur berliński, na całym świecie znajdowało się tylko szesnaście barier granicznych. Dziś grodzenia – gotowe bądź w budowie – stoją w sześćdziesięciu pięciu miejscach.” (Holmes i Krastew, 2024, s. 9). Niepokój narasta również w związku ze skutkami prywatyzacji, nierównościami majątkowymi oraz dochodowymi

(Piketty, 2023) a także wzrostem skrajnej prawicy (Herer, 2024; Graff i Korolczuk, 2022).

Jednym z kluczowych tematów naszego raportu jest socjalizm. To idea polityczna oraz filozoficzna o długiej historii. Jej korzeni można szukać w pismach Roberta Owena czy Charlesa Fouriera, a rozwinięcia m.in. u Karola Marksa (Self, 2002). Socjalizm rozwijał się w opozycji do kapitalizmu i stanowił próbę przezwyciężenia zagrożeń dostrzeganych w tym systemie.

Trudno o prostą definicję socjalizmu, gdyż nigdy nie był to jednorodny nurt, a jego historia to w rzeczywistości kronika rywalizujących ze sobą tradycji. Spory dotyczyły m.in. metod działania (socjalizm reformistyczny vs. rewolucyjny) czy też stosunku wobec państwa (socjalizm etatystyczny vs. federalistyczny). Wszystkie te nurty łączyła jednak próba realizacji wartości rewolucji francuskiej: wolności, równości i braterstwa. W tym duchu utrzymana jest definicja Toma Bottomore'a – jego zdaniem socjalizm to

tworzenie porządku społecznego, w którym istnieje maksymalna możliwa do osiągnięcia równość dostępu wszystkich ludzi do zasobów gospodarczych, wiedzy i władzy politycznej oraz możliwie minimalna dominacja jednostki lub grupy społecznej nad innymi (cyt. za: Self, 2002, s. 445).

Elementy polityki socjalistycznej były realizowane po drugiej wojnie światowej przez partie socjaldemokratyczne w Europie Zachodniej. W ich programach państwo opiekuńcze postrzegane było jako instrument pozwalający na „oswojenie” kapitalizmu i budowanie wspólnoty poprzez system usług publicznych oraz progresywne opodatkowanie. Taka polityka nie zmieniała wprawdzie fundamentalnej struktury własnościowej, jednak znacząco rozszerza sferę publiczną kosztem prywatnej, dążąc do zapewnienia obywatelom równego dostępu do zasobów ekonomicznych i wiedzy. Przykład takich działań dała szwedzka socjaldemokracja, której osiągnięcia stanowiły „postęp na drodze do urzeczywistnienia wszystkich trzech socjalistycznych wartości” (tamże, s. 447).

Uwzględniając współczesną krytykę neoliberalizmu, chcieliśmy spojrzeć wstecz i przyrzeć się deklarowanym poglądom politycznym respondentów PGSS (Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego) – szczególnie temu, jak patrzyli na socjalizm, podział na lewicę i prawicę oraz konkretne działania społeczne. Uznaliśmy, że lata 1992–2010 są o tyle wyjątkowe, że był to okres otrząsania się z pierwszego szoku potransformacyjnego, stopniowego krzepnięcia nowego systemu społeczno-politycznego, a następnie wejścia Polski do Unii Europejskiej i pierwszych tego efektów. Ostatnią dekadę XX i pierwszą XXI wieku trzeba w tym kontekście rozumieć jako swoisty czas buforowy, między epoką PRL-u a latami obecnymi.

W interpretacji metody i wyników korzystaliśmy z teorii krytycznej, wypracowanej przez takich autorów jak Theodor Adorno i Max Horkheimer (Horkheimer i Adorno, 2023). Przeprowadzona przez nich krytyka scjentyzmu pozwoliła nam na wytyczenie zakresu badań i wskazanie potencjalnych ograniczeń wiążących się z zastosowanymi metodami. Podobne wątki krytyczne można znaleźć w innych tekstach myślicieli związanych ze Szkołą Frankfurcką (Marcuse, 1966, s. 303–366). Przydatne okazały się też analizy faszyzmu autorstwa Adorno (2020). Dodatkowym punktem odniesienia były teksty feministyczne (Federici, 2020; hooks, 2022; Graff i Korolczuk, 2022) oraz krytyczne analizy mediów Edwarda S. Hermana i Noama Chomsky’ego (2002).

Metodologia

Wszystkie analizy statystyczne wykonaliśmy za pomocą programu IBM SPSS Statistics w wersji 29.0.2.0. Ich podstawę stanowiły wyniki badania ankietowego PGSS z lat 1992–2010. Cechami wyróżniającymi Polski Generalny Sondaż Społeczny były jego niekomercyjny charakter oraz znaczna skala projektu. Dane zbierano w trakcie 10 edycji badania (w latach 1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1999, 2002, 2005, 2008 i 2010), metodą indywidualnych wywiadów kwestionariuszowych, które przeprowadzono na reprezentatywnych próbach osób dorosłych, a uczestnicy zostali wybrani drogą losowania (w latach 1992–2002 zastosowano próbę adresową mieszkań, a w latach 2005–2010 – operat PESEL). Łącznie w badaniu wzięło udział 17498 osób, przy czym wielkość próby w poszczególnych latach wahała się od 1263 do 2473 osób.

Zmienne metryczkowe, z których korzystaliśmy to płeć, wiek i wykształcenie. Ta ostatnia w badaniu PGSS przyjmowała 10 odpowiedzi: brak wykształcenia szkolnego, niepełne podstawowe, podstawowe, zasadnicze zawodowe, niepełne średnie, średnie ogólnokształcące, średnie zawodowe, policealne/pomaturalne, nieukończone studia wyższe, ukończone wyższe magisterskie oraz 11 możliwość - „trudno powiedzieć” (w całym badaniu w ten sposób odpowiedziały jedynie trzy osoby, więc potraktowaliśmy ją na równi z brakiem danych i wyłączyliśmy z dalszej analizy). Na potrzeby niektórych operacji statystycznych uprościliśmy strukturę odpowiedzi do trzech kategorii: (a) poniżej średniego, (b) średniego i policealnego oraz (c) wyższego.

Zmienne wskaźnikujące interesujące nas zjawiska to poglądy polityczne respondentów, ich stosunek do socjalizmu, oraz opinie na temat skali różnic dochodowych w Polsce, a także roli rządu w zmniejszaniu tych różnic, zapewnianiu minimum dochodów i pełnego zatrudnienia. Odpowiedź na pytanie o poglądy polityczne „posiadało postać graficznej, horyzontalnej drabinki z dziesięcioma pustymi polami (kratkami), z opisanymi jedynie jej krańcami (lewicowe/prawicowe). Była ona prezentowana respondentowi,

który samodzielnie wstawiał krzyżyk do jednego z pól" (Cichomski i in., 2013, aneks B, s. 3). Dopuszczano także odpowiedź „trudno powiedzieć”, którą w zależności od potrzeby wyłączaliśmy z analizy aby uzyskać skalę porządkową. Do niektórych operacji statystycznych uprościliśmy skalę w następujący sposób: poglądy wyrażone w odpowiedziach 1–3 uznaliśmy za lewicowe, 4–7 za centrowe, a 8–10 za prawicowe.

Pozostałe zmienne problemowe przyjmowały postać odpowiedzi na 5-stopniowej skali Likerta. Stosunek do socjalizmu respondenci mogli wyrazić od „zdecydowanie za”, przez „raczej za”, „ani za ani przeciw”, „raczej przeciw” do „zdecydowanie przeciw” (dopuszczalną odpowiedzią była też „nie wiem”), a na sformułowania „różnice dochodów są w Polsce zbyt duże”, „rząd powinien zmniejszać różnice dochodów”, „rząd powinien zapewnić każdemu pracę” oraz „rząd powinien zapewnić minimum dochodów” respondenci mogli wyrazić od zdecydowanej zgody do zdecydowanej niezgody (lub uznać, że „trudno powiedzieć”). W przypadku tych zmiennych niezdecydowana odpowiedź była na niektórych etapach analizy wyłączana, by uzyskać skale porządkowe.

Ograniczenia wniosków przedstawionych w niniejszym raporcie wynikają z dobrze znanych mankamentów badań ankietowych. Metody ilościowe umożliwiają analizę dużej liczby danych, jednak nie zapewniają pełnego obrazu. Ankiety oferują ograniczony zakres odpowiedzi, a badacz nie nawiązuje pogłębionego kontaktu z respondentem. Trudno zatem ocenić, na ile udzielone odpowiedzi były szczere i rzetelne. W związku z tym do wyników badania należy podchodzić z należytą ostrożnością i krytycyzmem. Jak pisała Anna Wyka (1993), metoda ankietowa:

nie pozwala (1) uchwycić niuansów opinii społecznych, gdyż »odcina« odmienne poglądy, które, choć często nieliczne w skali ogólnospołecznej, mogą mieć silny walor opiniotwórczy; (2) chwytą statyczny wizerunek opinii i nie może objąć procesów społecznych; (3) pozwala na wypowiedzenie się badanego jedynie (lub głównie) w kategoriach zaproponowanych przez samych badaczy (w gotowym

tekście - werbalizacji kwestionariusza); (4) zapoznaje »kontekst« społeczny, kulturowy wypowiadającego dany pogląd lub opinię, wraz ze wszystkimi zawartymi w tym kontekście mikroprocesami społecznymi oraz ich skutkami (s. 13).

Rzeczywistość społeczna jest często zbyt skomplikowana, by dać się opisać w jednowymiarowej skali porządkowej lub w formie opozycji. Wraz z rozwojem scjentyzmu i neopozytywizmu pojawiały się silne głosy krytyczne wobec prób skwantyfikowania badań społecznych. Theodor Adorno i Max Horkheimer (2023) przestrzegali:

Wielość kształtów zostaje sprowadzona do położenia i miejsca w szeregu, historia do faktów, rzeczy do materii. [...] Logika formalna była wielką szkołą ujednolicania. Podsunęła oświeceniu schemat obliczalności świata. [...] Liczba stała się kanonem oświecenia. Te same równości rządzą mieszczańską sprawiedliwością i wymianą towarów. [...] To, co różnoimienne, sprowadzone zostaje do wielkości abstrakcyjnych, wskutek czego może być porównywane. Dla oświecenia to, co nie daje się wyrazić w liczbach [...] jest pozorem. (s. 19).

Raport aspiruje zatem do ścisłości, jednak należy pamiętać, że czyni to wyłącznie w granicach wyznaczonych przez specyfikę badań ankietowych i ich ograniczenia.

Struktura badanej próby

Na początek chcieliśmy poznać ogólną strukturę socjodemograficzną osób przebadanych w ramach PGSS. Tabela nr 1 przedstawia rozkład płci i wykształcenia w badanej próbie oraz podstawowe dane na temat wieku respondentów.

Tabela 1 Płeć, wiek i wykształcenie respondentów (1992-2010)

		n	%
Płeć	Kobieta	9694	55,40%
	Mężczyzna	7803	44,60%
	Razem	17497	100%
Wiek	Średnia		46,78
	Minimum		18
	Maksimum		98
Wykształcenie	Brak wykształcenia szkolnego	95	0,50%
	Niepełne podstawowe	838	4,80%
	Podstawowe	4086	23,40%
	Zasadnicze zawodowe	4362	24,90%
	Niepełne średnie	521	3%
	Średnie ogólnokształcące	1149	6,60%
	Średnie zawodowe	3271	18,70%
	Policealne/pomaturalne	695	4%
	Nieukończone studia wyższe	781	4,50%
	Ukończone wyższe magisterskie	1689	9,70%
	Razem	17487	100%

Źródło: PGSS

Według danych GUS udział kobiet w populacji Polski między rokiem 1995 (czyli pierwszym od rozpoczęcia badania PGSS, za który dane są dostępne) a 2010 pozostawał stabilny i mieścił się w przedziale 51,3–51,7%. W związku z niewielką skalą tych wahań zagregowaną strukturę płci w próbie odniesiono do średniego udziału kobiet w populacji w tym okresie (51,54%).

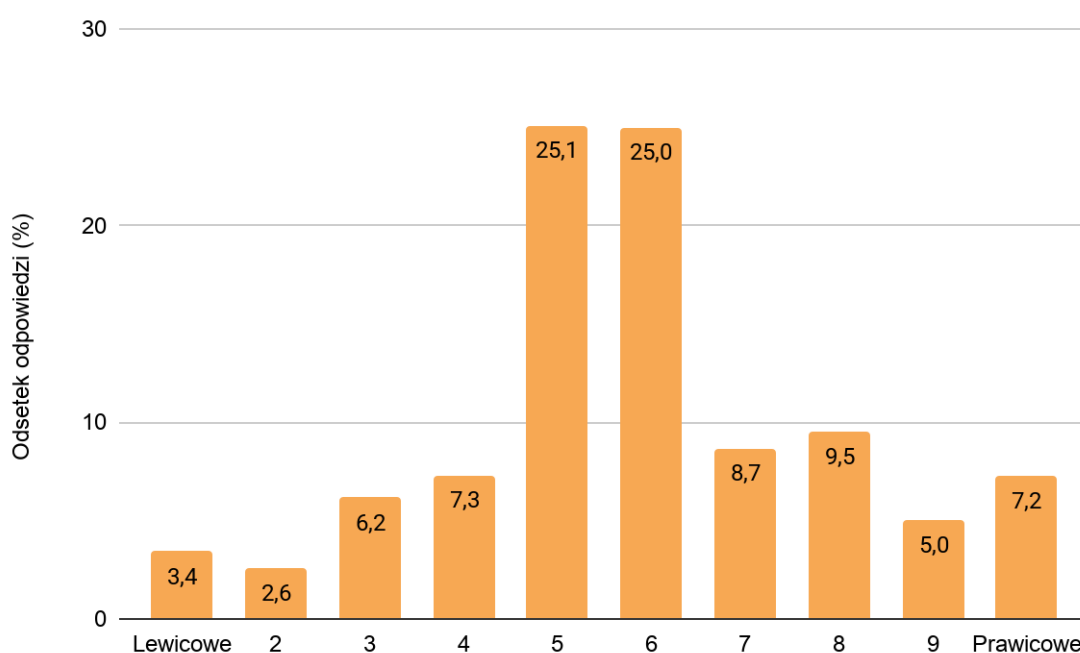
W celu oceny reprezentatywności próby pod względem płci przeprowadziliśmy test chi-kwadrat zgodności. Wynik był istotny statystycznie ($\chi^2_{(1)} = 104,584$; $p < 0,001$), co wskazuje na różnice między rozkładem płci w próbie a rozkładem populacyjnym. Należy jednak zaznaczyć, że różnica ta ma

niewielką skalę (3,86%), a istotność statystyczna wynika w dużej mierze z bardzo dużej liczebności próby.

Poglądy polityczne respondentów

W badaniu PGSS respondenci zostali poproszeni o określenie swoich poglądów politycznych na skali od lewicowych (1) do prawicowych (10)¹. 4,6% respondentów, którym zadano to pytanie odpowiedziało „trudno powiedzieć”, a rozkład pozostałych udzielonych odpowiedzi przedstawia wykres nr 1. Najczęściej wybierane były wartości znajdujące się w środkowej części skali – odpowiedzi „5” oraz „6” łącznie stanowiły około połowy wszystkich wskazań (50,09%).

Wykres 1 Rozkład odpowiedzi na pytanie Na którym miejscu tej skali umieścić(-a)by Pan(i) swoje poglądy polityczne? (n = 12877)

Źródło: PGSS

¹ W latach 1997, 1999 i 2002 pytanie to zadano tylko w jednej z dwóch „pod-prób” (balotów) badania. Z tego powodu łączna liczba odpowiedzi jest nieco niższa, niż w przypadku pozostałych analizowanych zmiennych.

Warto zauważyć, że wśród odpowiedzi skrajnych ponad dwukrotnie więcej osób wybrało prawicową opcję „10” (7,25%) niż lewicową „1” (3,42%). Analogicznie, więcej respondentów zaznaczyło wartości „9”, „8” i „7” niż „2”, „3” czy „4”.

W celu oceny stabilności rozkładu odpowiedzi w kolejnych edycjach badania (z uwzględnioną kategorią „trudno powiedzieć”) przeprowadziliśmy test chi-kwadrat, który wykazał statystycznie istotne różnice ($\chi^2_{(90)} = 983,306$; $p < 0,001$), ale siła związku była słaba ($V = 0,09$). Wskazuje to na relatywnie mały związek między rokiem badania a autoidentyfikacją poglądów. Zróżnicowanie między edycjami koncentrowało się przede wszystkim w kategoriach środkowych (5–6), oraz w odpowiedzi „trudno powiedzieć”, podczas gdy odsetki zaznaczeń skrajnych pozostawały względnie stabilne. Wartości procentowe dla poszczególnych lat pokazuje tabela nr 2.

Tabela 2 Poglądy polityczne w poszczególnych edycjach badania (n = 13494)

Rok	Trudno powiedzieć	Lewicowe	2	3	4	5	6	7	8	9	Prawicowe	100%=
1992	9,2%	1,5%	2,2%	4,2%	6,9%	23,8%	24,4%	8,2%	9,5%	5,1%	5,1%	1613
1993	10,1%	2,1%	2,0%	4,9%	7,4%	25,5%	23,2%	8,4%	8,8%	3,7%	3,9%	1601
1994	7,7%	3,2%	2,5%	7,6%	7,8%	25,5%	22,7%	8,1%	7,4%	3,4%	4,1%	1584
1995	4,4%	3,5%	1,7%	5,3%	6,9%	23,4%	23,3%	8,7%	9,1%	5,3%	8,3%	1557
1997	1,3%	3,2%	3,0%	5,7%	6,4%	14,6%	28,7%	8,3%	10,4%	8,3%	10,1%	1186
1999	0,0%	6,4%	3,1%	7,5%	8,5%	16,4%	30,2%	6,9%	8,3%	4,2%	8,4%	1068
2002	1,5%	5,2%	3,9%	8,0%	8,1%	16,7%	32,8%	7,0%	8,1%	3,3%	5,5%	1203
2005	0,8%	2,5%	1,5%	5,7%	5,7%	33,3%	19,4%	7,2%	11,1%	5,7%	7,3%	1181
2008	3,2%	3,2%	2,1%	4,9%	5,5%	29,2%	17,1%	10,0%	9,9%	5,7%	9,2%	1267
2010	2,8%	3,2%	3,1%	5,8%	6,5%	28,9%	18,5%	9,5%	8,7%	3,7%	9,4%	1234

Źródło: PGSS

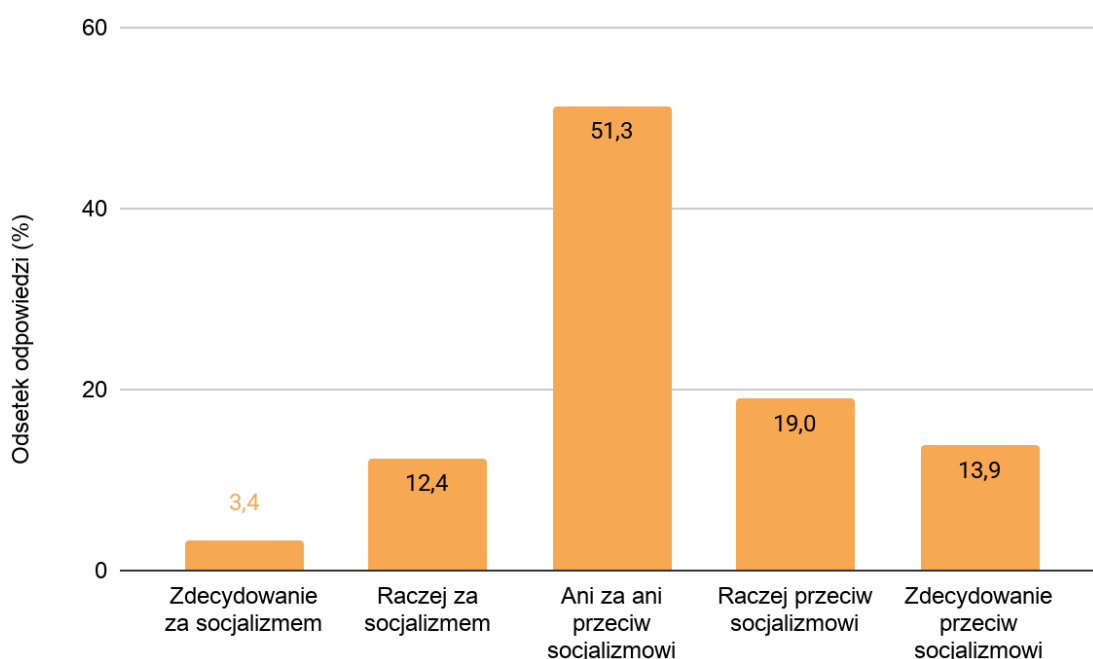
Dodatkowo przeprowadzona regresja porządkowa (po wyłączeniu kategorii „trudno powiedzieć”) z rokiem oraz jego kwadratem jako predyktorami nie wykazała poprawy dopasowania względem modelu zerowego ($\chi^2_{(2)} = 0,596$, $p = 0,742$), a współczynniki dla roku ($p = 0,733$) i roku² ($p = 0,857$) były nieistotne. Wartości pseudo-R² wynosiły 0,000, co wskazuje na brak praktycznego znaczenia różnic między edycjami. Oznacza to, że mimo

statystycznie istotnego testu chi-kwadrat dla tabeli krzyżowej, fluktuacje między latami nie mają charakteru systematycznego i nie wpływają istotnie na zagregowaną strukturę odpowiedzi.

Stosunek respondentów do socjalizmu

W naszej analizie skupiliśmy się również na stosunku respondentów do socjalizmu. Pytanie w sondażu zostało sformułowane w następujący sposób: „Ludzie mają różne poglądy na temat socjalizmu. A jaki jest Pana/Pani stosunek do socjalizmu? Czy jest Pan/Pani zdecydowanie za socjalizmem, raczej za socjalizmem, ani za, ani przeciw socjalizmowi, raczej przeciw socjalizmowi, zdecydowanie przeciw socjalizmowi, czy też nie ma Pan/Pani zdania?”. Brak zdania na temat socjalizmu wyraziły łącznie 2193 osoby, co stanowiło 12,5% wszystkich respondentów PGSS. Strukturę pozostałych odpowiedzi przedstawia wykres nr 2.

Wykres 2 Stosunek do socjalizmu (n = 15251)

Źródło: PGSS

Najczęstsza odpowiedź brzmiała: „ani za, ani przeciw socjalizmowi”, a druga najczęstsza - „raczej przeciw socjalizmowi” (19%). Łącznie w badanej próbie odpowiedzi „za socjalizmem” wynosiły 15,83%, natomiast odpowiedzi „przeciw socjalizmowi” było ponad dwa razy więcej - 32,86%.

Analizy kontrolne wpływu roku badania na poparcie dla socjalizmu przeprowadziliśmy za pomocą testu chi-kwadrat, który wprowadzie wykazał istotną statystycznie zależność ($\chi^2_{(45)} = 466,389$; $p < 0,001$), ale siła związku była słaba ($V = 0,073$). Analiza procentowa pokazuje, że zmiany dotyczyły przede wszystkim kategorii środkowej, w której różnice pomiędzy latami sięgały ponad 14 punktów procentowych, oraz odpowiedzi „nie wiem”, dla której ta różnica wynosiła niecałe 10 punktów procentowych. Udziały kategorii skrajnych pozostawały natomiast relatywnie stałe (różnice rzędu 3 punktów procentowych). Strukturę odpowiedzi w poszczególnych latach przedstawia tabela nr 3.

Tabela 3 Stosunek do socjalizmu w poszczególnych edycjach badania (n = 17444)

Rok	Nie wiem	Zdecydowanie za	Raczej za	Ani za ani przeciw i	Raczej przeciw	Zdecydowanie przeciw	100%=
1992	9,4%	2,5%	9,1%	45,3%	19,5%	14,2%	1643
1993	8,1%	1,9%	10,9%	51,0%	15,2%	12,9%	1646
1994	8,8%	3,0%	12,0%	50,1%	15,7%	10,5%	1606
1995	8,8%	3,2%	9,9%	46,8%	17,1%	14,1%	1599
1997	17,5%	3,4%	9,0%	36,6%	18,8%	14,8%	2384
1999	13,9%	3,1%	12,0%	43,6%	16,4%	11,0%	2274
2002	19,1%	4,3%	13,5%	40,7%	14,1%	8,4%	2466
2005	11,1%	2,7%	11,9%	48,6%	15,1%	10,7%	1276
2008	11,7%	2,2%	10,2%	48,3%	15,6%	12,0%	1293
2010	10,1%	2,4%	8,8%	45,8%	19,0%	13,9%	1257

Źródło: PGSS

Dodatkowa analiza z wykorzystaniem testu Kruskala–Wallisa (po wyłączeniu kategorii „nie wiem”) potwierdziła istotność statystyczną różnic między latami ($H_{(9)} = 142,286$; $p < 0,001$), jednak zakres zmian w odsetkach odpowiedzi oraz średnich rang miał umiarkowaną skalę i nie wskazywał na

trwały, jednokierunkowy trend. Wzorce zmian miały charakter okresowych fluktuacji, a nie systematycznego przesunięcia rozkładu. Biorąc pod uwagę dużą liczebność prób w poszczególnych edycjach, istotność statystyczna testów należy interpretować jako efekt wysokiej mocy analizy, przy jednocześnie niewielkiej wielkości efektu.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na pewien problem pojęciowy. Jak zaznaczyliśmy na wstępie socjalizm jest pojęciem niejednoznacznym – może oznaczać zarówno dążenie do zniesienia nierówności społecznych drogą rewolucji, jak i postulat tworzenia bardziej etycznego społeczeństwa poprzez reformy. Autorzy kwestionariusza PGSS nie doprecyzowali, co dokładnie mieli na myśli, dlatego trudno mieć pewność co do rzeczywistego znaczenia udzielonych w badaniu odpowiedzi. Państwa byłego bloku wschodniego były nazywane krajami „realnego socjalizmu” i takie potoczne rozumienie, zrównujące socjalizm z komunizmem i polityką ZSRR, było być może szeroko rozpowszechnione wśród badanych.

Sądzymy, że niechęć do terminów kojarzących się z lewicą można wyjaśnić szerszym tłem transformacji ustrojowej. Zmiany, które nastąpiły w Polsce po 1989 roku, były kształtowane przez polityków zafascynowanych neokonserwatywnym Zachodem Ronalda Reagana i Margaret Thatcher. Między innymi minister finansów Leszek Balcerowicz otwarcie przyznawał się do fascynacji postacią Thatcher, która doprowadziła do prywatyzacji infrastruktury i służby zdrowia oraz do osłabienia związków zawodowych w Wielkiej Brytanii (Balcerowicz, 2003). Do Polski po 1989 roku zaimportowano nie tylko neoliberalne rozwiązania gospodarcze, ale również określony dyskurs i ideologię (Dunn, 2008).

W 1988 roku Edward S. Herman i Noam Chomsky wydali dziś już klasyczną pozycję analizującą funkcjonowanie mediów – *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. W kapitalistycznych demokracjach antykomunizm stanowi, według autorów, jeden z głównych mechanizmów kontroli. Herman i Chomsky (2002, s. 29) piszą wręcz o „ideologii

antykomunizmu", której celem jest dyskredytowanie głosów dysydenckich i krytycznych wobec funkcjonowania gospodarki opartej na własności prywatnej. Od dawna wielu autorów, podobnie jak Herman i Chomsky, wskazywało na to, że liberalna demokracja potrzebuje do funkcjonowania ideologii chroniącej klasę posiadającą (Althusser, 2006). Taką funkcję w wielu przypadkach pełniły mass media (Parenti, 1993), zależne od korporacji chętnie korzystających z retoryki wypracowanej w czasach czerwonej paniki oraz maccartyzmu. Badacze wskazują, że „krucjata antykomunistyczna” (Baran i Sweezy, 1968, s. 241) była głęboko zakorzenionym elementem polityki USA.

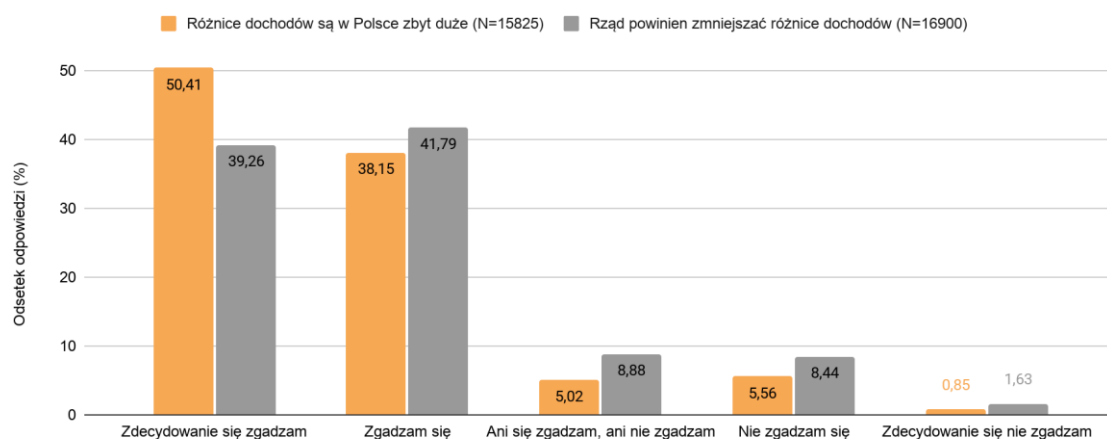
W procesie transformacji ustrojowej mechanizmy charakterystyczne dla działania mass mediów w USA mogły upowszechnić się również w Polsce. Warto zauważyć, że pytanie w sondażu sformułowano na dość abstrakcyjnym poziomie. Jak zauważył Theodor Adorno (2020), pojęcie socjalizmu straciło w czasach powojennych na znaczeniu i funkcjonuje raczej jako epitet. Koncentracja kapitału sprawia, że część mieszczaństwa obawia się utraty statusu i w związku z tym kieruje swoją wrogość wobec wszystkiego, co kojarzy się z socjalizmem, traktując to jako zagrożenie. Termin „komunizm” staje się przy tym całkowicie abstrakcyjny i elastyczny – można pod niego podciągnąć dowolne zjawisko, które chce się zdyskredytować i zwalczyć. Niewykluczone więc, że deklaracja bycia „przeciw socjalizmowi” nie musi pociągać za sobą żadnych konkretnych poglądów – kwestia ta wymaga głębszej analizy.

Poparcie respondentów dla lewicowych postulatów

Następnie przyjrzelśmy się poglądom respondentów wobec konkretnych kwestii ekonomicznych i społecznych. Na pytanie: „Czy różnice dochodów w Polsce są zbyt duże?” dominującą odpowiedzią było „Zdecydowanie się zgadzam” (50,41%), natomiast najrzadziej udzielaną – „Zdecydowanie się nie zgadzam” (0,85%). W przypadku pytania: „Czy obowiązkiem rządu powinno być zmniejszanie różnic dochodów?” badani

najczęściej wybierali „Zgadzam się” (41,79%), a najrzadziej – ponownie „Zdecydowanie się nie zgadzam” (1,63%). Rozkłady odpowiedzi na powyższe pytania przedstawia wykres nr 3.

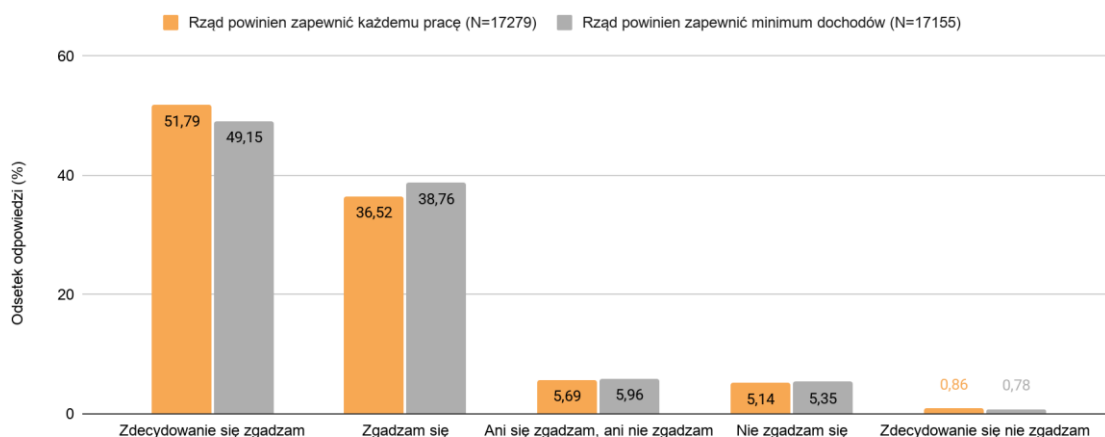
Wykres 3 Rozkład odpowiedzi na pytania „Czy różnice dochodów w Polsce są zbyt duże?” oraz „Czy obowiązkiem rządu powinno być zmniejszanie różnic dochodów?”

Źródło: PGSS

Niemal identyczny obraz wyłania się z odpowiedzi na pytania o zapewnienie przez rząd każdemu pracy i minimum dochodów. Tutaj opcje „Zdecydowanie się zgadzam” i „Zgadzam się” stanowiły w obu przypadkach prawie 90% wszystkich wskazań, a „Zdecydowanie się nie zgadzam” wybrało mniej niż 1% respondentów. Rozkłady odpowiedzi przedstawione są na wykresie nr 4.

Wykres 4 Rozkład odpowiedzi na pytania „Rząd powinien zapewnić każdemu pracę” oraz „Rząd powinien zapewnić minimum dochodów”

Źródło: PGSS

Wyciągnięcie wniosków porównujących stosunek do socjalizmu oraz deklarowane poglądy polityczne (na skali lewica–prawica) z opiniami na temat nierówności dochodowych wymagało przeprowadzenia odpowiednich działań statystycznych. Na tym wstępnym etapie analizy można jednak zauważyć istotną i interesującą rozbieżność: mimo że większość respondentów deklaruje raczej negatywny stosunek do socjalizmu, jednocześnie dostrzega problem nierówności dochodowych.

Związek płci, wieku i wykształcenia z deklarowanymi poglądami politycznymi

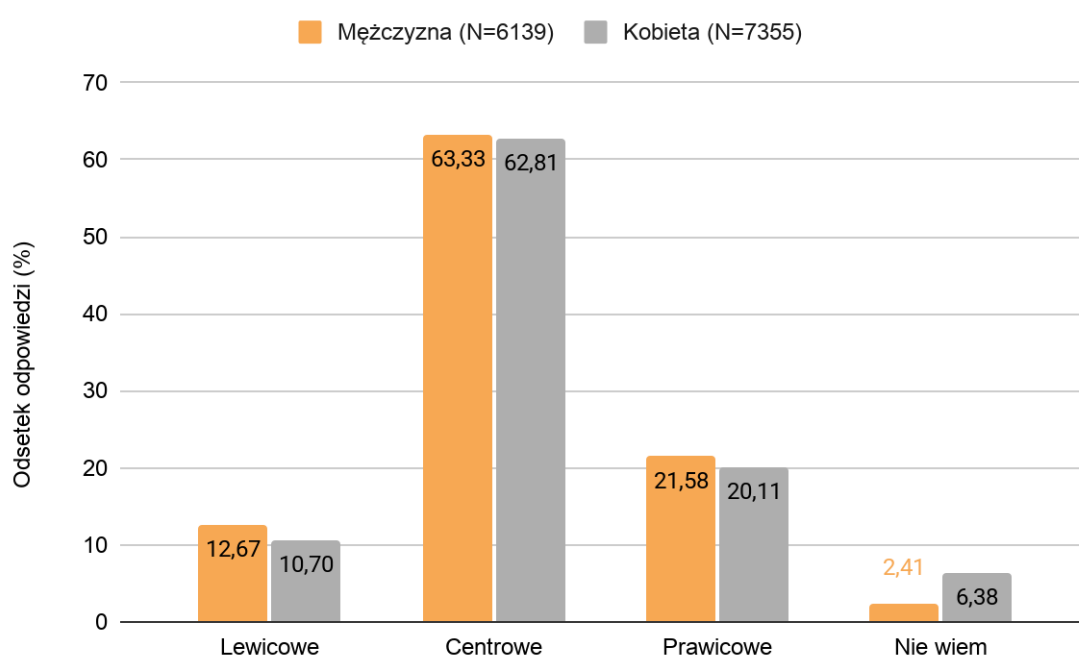
Płeć

Pierwszym czynnikiem, który mógł różnicować badaną populację pod względem wyrażanych poglądów, była płeć. Analizę rozpoczęliśmy od określenia relacji między płcią a poglądami politycznymi. Pierwotną 10-stopniową skalę podzieliliśmy na trzy części – gdzie odpowiedzi 1–3 oznaczały poglądy lewicowe, 4–7 centrowe, a 8–10 prawicowe. Test chi-kwadrat dla tak zrekodowanej zmiennej okazał się istotny statystycznie ($\chi^2_{(3)} = 129,968$; $p < 0,001$),

ale wpływ płci okazał się niewielki ($C = 0,098$).

Poglądy lewicowe deklarowało 12,7% mężczyzn i 10,7% kobiet, centrowe: 63,3% mężczyzn i 62,8% kobiet, a prawicowe: 21,6% mężczyzn i 20,1% kobiet. Największa różnica między płciami dotyczyła odpowiedzi „trudno powiedzieć” – tę opcję wskazało 6,4% kobiet i 2,4% mężczyzn. Można zatem zauważyć, że to właśnie odpowiedzi wymijające najbardziej różnicują badane grupy. Rozkład odpowiedzi przedstawia wykres nr 5.

Wykres 5 Poglądy polityczne a płeć

Źródło: PGSS

Wiek

Kolejną analizowaną przez nas zmienną, która potencjalnie mogła mieć związek z politycznym samookreśleniem, był wiek respondentów w trakcie realizacji badania. W celu porównania różnic w średniej wartości wieku badanych osób w zależności od deklarowanych poglądów na skali lewica–prawica przeprowadziliśmy jednoczynnikową analizę wariancji z

zastosowaniem testu Welcha. Uzyskaliśmy istotne statystycznie różnice między grupami ($F_{(2;3688,064)} = 135,869$; $p < 0,001$; $\omega^2 = 0,011$). Wartość omega kwadrat wskazuje na słaby związek między wiekiem a deklarowanymi poglądami.

Analiza za pomocą testu post-hoc Tamhane'a wykazała istotne różnice pomiędzy kolejnymi grupami odpowiedzi. Możemy wyróżnić dwie grupy badanych: (a) osoby plasujące się na lewym i prawym „skrzydle” (średnia wieku około 49 lat – $M = 48,89$ i $M = 49,65$, $SD = 15,758$ i $SD = 17,298$), oraz (b) osoby o centrowych poglądach (średnia wieku około 44 lata – $M = 44,27$, $SD = 16,381$).

Osoby z grupy o bardziej „umiarkowanych” poglądach były zatem średnio o około 5 lat młodsze niż osoby o poglądach „skrajnych”. Obserwacja ta zgadza się z analizami amerykańskiego badacza Roberta H. Binstocka (2006), który zauważył, że starsze pokolenia w USA były zasadniczo bardziej zaangażowane politycznie i wyrażały bardziej zdecydowane poglądy niż ludzie młodszy. W polskim kontekście można do tego dodać uwagę, że krajowy system szkolnictwa generalnie nie promował wśród młodych ludzi zaangażowania w działalność polityczną i obywatelską (Atroszko, 2014).

Wykształcenie

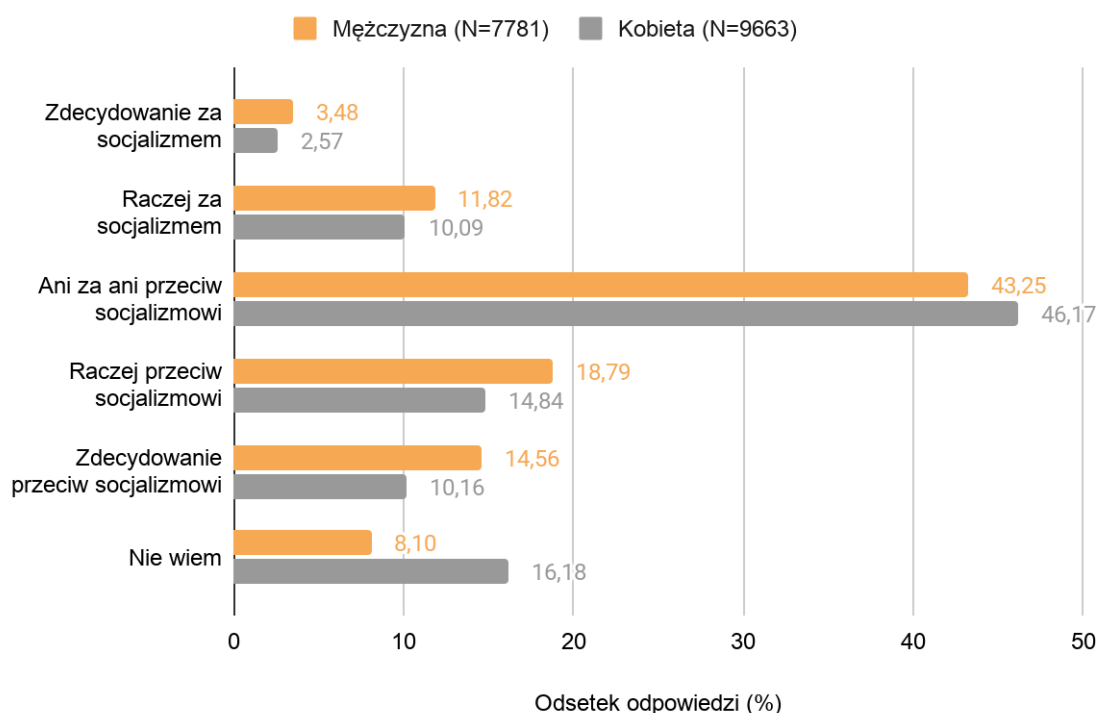
W celu sprawdzenia różnic w autoidentyfikacji poglądów politycznych na skali lewica–prawica ze względu na poziom wykształcenia przeprowadziliśmy test H Kruskala-Wallisa. Wynik nie wykazał istotnych statystycznie różnic między grupami ($H_{(2)} = 4,643$; $p = 0,098$), co sugeruje, że poziom wykształcenia nie sprawia, by badani wyraźnie ciążyli w stronę któregoś z politycznych biegunów.

Związek płci, wieku i wykształcenia z deklarowanym stosunkiem do socjalizmu

Płeć

W celu określenia zależności stosunku do socjalizmu od płci przeprowadziliśmy test chi-kwadrat, który wykazał istotną statystycznie zależność ($\chi^2_{(5)} = 365,304$; $p < 0,001$), choć siła tego związku była niewielka ($C = 0,143$). Rozkład odpowiedzi w zależności od płci przedstawia wykres nr 6.

Wykres 6 Poparcie dla socjalizmu a płeć

Źródło: PGSS

Mężczyźni w większym stopniu byli przeciwnikami socjalizmu – łącznie 33,4% z nich wskazało odpowiedzi „zdecydowanie przeciw” i „raczej przeciw”, w porównaniu do 25% kobiet. Kobiety częściej niż mężczyźni były obojętne wobec socjalizmu (46,2% wskazań „ani za, ani przeciw” wobec 43,2% wśród

mężczyzn). Największa różnica dotyczyła odpowiedzi „nie wiem” – udzieliło jej ponad 16% kobiet, czyli dwukrotnie więcej niż mężczyzn.

Dodatkowo przeprowadziliśmy test U Manna-Whitneya, pomijając osoby, które nie miały zdania na temat socjalizmu. Różnice między płciami okazały się nadal istotne statystycznie ($U = 11\,332\,384$; $p < 0,001$). Kobiety zatem częściej niż mężczyźni były obojętne wobec socjalizmu, ale również rzadziej oceniały go negatywnie.

Reasumując, można stwierdzić, że wśród badanych to mężczyźni wykazywali większe zainteresowanie polityką – częściej potrafili sprecyzować swoje poglądy polityczne i częściej dokonywali kategoriycznych ocen socjalizmu (byli też jego bardziej zdecydowanymi krytykami niż kobiety), mimo iż umiejscowienie się na skali lewica–prawica nie różniło się istotnie między płciami.

Drobne różnice w stosunku do socjalizmu między kobietami a mężczyznami można interpretować na różne sposoby. Jedną z możliwych ścieżek interpretacyjnych jest zwrócenie uwagi na sposób wychowania chłopców. Zgodnie z najnowszymi badaniami jakościowymi (Jaskurowski i in., 2022), w polskich szkołach chłopcy są często wychowywani w duchu nacjonalistycznym. Wdrażanie od najmłodszych lat określonej wizji historii i martyrologii może wpływać na ich krytyczny stosunek do socjalizmu – lub jego wyobrażenia – w dorosłości. W interpretacji danych pomocne mogą być również analizy autorek feministycznych. Różnice w podejściu do polityki można wiązać z podwójnymi standardami wychowawczymi. Chłopcy są od najmłodszych lat przygotowywani do zajmowania pozycji kierowniczych oraz demonstrowania siły (hooks, 2022), co może tłumaczyć ich większe zainteresowanie polityką i rywalizacją. Jak zauważyła Silvia Federici (2020), od kobiet oczekuje się bezpłatnej pracy opiekuńczej, seksualnej, emocjonalnej oraz reprodukcyjnej. Choć szczegółowe zbadanie wpływu patriarchalnego wychowania na poglądy polityczne wykracza poza zakres niniejszej pracy,

może ono stanowić potencjalne wyjaśnienie wspomnianych wyżej statystycznych różnic.

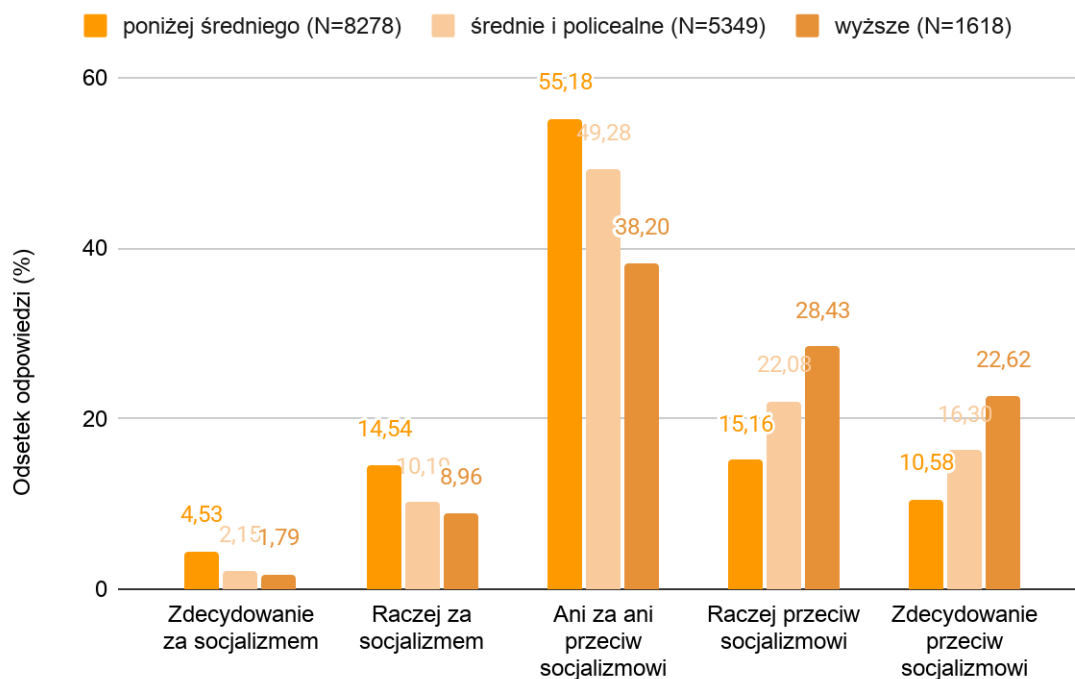
Wiek

Badanie relacji między wiekiem respondentów a ich stosunkiem do socjalizmu rozpoczęliśmy od skonstruowania zmiennej dychotomicznej „Za czy przeciw socjalizmowi”, za pomocą której przekształciliśmy pierwotną, pięciostopniową skalę Likerta na dwie kategorie: „za socjalizmem” i „przeciw socjalizmowi” (odpowiedzi ambiwalentne zostały pominięte). Następnie sprawdziliśmy, czy wiek badanych wiąże się z poparciem lub sprzeciwem wobec socjalizmu. W tym celu przeprowadziliśmy test t-Studenta dla prób niezależnych. Okazało się, że stosunek do socjalizmu istotnie wiąże się z wiekiem respondentów ($t_{(7423)} = 14,922$; $p < 0,001$). Różnice między średnimi wieku zwolenników i przeciwników socjalizmu okazały się statystycznie istotne (dla zwolenników: $M = 51,44$; $SD = 16,12$; dla przeciwników: $M = 45,41$; $SD = 16,40$). Zwolennicy socjalizmu są średnio o ponad sześć lat starsi od osób o przeciwnych poglądach. Warto jednak zaznaczyć, że siła tego związku była niewielka ($d = 0,370$).

Wykształcenie

Ostatnim badanym przez nas czynnikiem, który mógł mieć znaczenie dla ideologicznych deklaracji respondentów, było wykształcenie. Sprawdziliśmy, czy istnieje związek między poziomem wykształcenia a poparciem dla socjalizmu. W tym celu zastosowaliśmy współczynnik korelacji rang tau-b Kendalla. Analiza wykazała niewielką, lecz istotną statystycznie zależność ($\tau_b = 0,162$; $p < 0,001$). Była to korelacja dodatnia, co – przy przyjętym sposobie kodowania odpowiedzi – oznacza, że osoby z wyższym wykształceniem częściej deklarowały sprzeciw wobec socjalizmu.

Wykres 7 Poparcie dla socjalizmu a wykształcenie

Źródło: PGSS

Czynniki wpływu na stopień poparcia socjalizmu

W toku analizy zauważyliśmy, że w tych samych podgrupach osób badanych w ramach PGSS poglądy polityczne wyrażone na skali od lewicowych do prawicowych często nie pokrywały się z opiniami na temat socjalizmu. Postanowiliśmy zatem sprawdzić, które z analizowanych przez nas zmiennych mogą mieć związek z wyrażanymi przez respondentki i respondentów opiniami o socjalizmie.

W tym celu wykonaliśmy analizę regresji logistycznej. W zbudowanym modelu zmienną wyjaśnianą była dychotomiczna zmienna „Za czy przeciw socjalizmowi”, natomiast predyktorami – wykształcenie, poglądy polityczne (ponownie posłużyliśmy się trójwartościową zmienną „lewica–centrum–prawica”) oraz wiek. Na podstawie analizy wartości wpływu wykluczono 2106 odstających obserwacji (12% oryginalnej próby). Model okazał się dobrze dopasowany do danych (na podstawie testu zbiorowego współczynników modelu; $p < 0,001$), lecz charakteryzował się umiarkowaną jakością ($R^2_N = 0,252$), co oznacza, że wyjaśniał około jedną czwartą prawdopodobieństwa zmiany oceny socjalizmu.

Tabela 4 Stosunek do socjalizmu - regresja logistyczna

	B	SE	OR
wykształcenie poniżej średniego			
wykształcenie średnie i policealne	0,764	0,079	2,147**
wykształcenie wyższe	1,840	0,238	6,297**
wiek respondenta	-0,016	0,002	0,984**
poglądy lewicowe			
poglądy „centrowe”	1,394	0,157	4,029**
poglądy prawicowe	2,580	0,165	13,198**
Stała	-0,342	0,208	0,710

Źródło: PGSS

Wszystkie predyktory okazały się istotne, przy czym najsilniejszym były prawicowe poglądy polityczne ($OR = 13,198$; $p < 0,001$). Oznacza to, że posiadanie prawicowych poglądów zwiększało prawdopodobieństwo bycia przeciwnikiem socjalizmu ponad 13-krotnie. Natomiast jeśli badana osoba miała „centrowe” poglądy, prawdopodobieństwo sprzeciwu wobec socjalizmu wzrastało czterokrotnie ($OR = 4,029$; $p < 0,001$). Drugim najsilniejszym predyktorem było wyższe wykształcenie – ukończenie szkoły wyższej zwiększało

prawdopodobieństwo sprzeciwu wobec socjalizmu ponad sześciokrotnie ($OR = 6,297$; $p < 0,001$). Wykształcenie średnie i policealne podnosiło tę wartość nieco ponad dwukrotnie ($OR = 2,147$; $p < 0,001$). Najstarszym predyktorem był wiek badanych ($OR = 0,984$; $p < 0,001$). Osoby starsze były mniej skłonne sprzeciwiać się socjalizmowi – każdy dodatkowy rok życia obniżał prawdopodobieństwo sprzeciwu wobec socjalizmu o 1,6%. Nasz model zasadniczo potwierdził wcześniejsze wnioski dotyczące wpływu wykształcenia i wieku na deklarowane poparcie dla socjalizmu.

Poglądy polityczne i poparcie dla socjalizmu a poparcie dla lewicowych postulatów

Pytania z badania PGSS, na których dotąd się opieraliśmy, dotyczące samookreślenia badanych osób jako popierających lub sprzeciwiających się socjalizmowi oraz plasujących się na określonym miejscu spektrum lewica–prawica, miały charakter mocno abstrakcyjny. Operowały kategoriami socjalizmu, lewicy i prawicy, które dla części respondentów mogły wydawać się mało zakorzenione w ich codziennych doświadczeniach. Badanie PGSS zawierało jednak również pytania o bardziej konkretne rozwiązania polityczne, które można potraktować jako wskaźniki lewicowych intuicji (np. „Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże”) i lewicowej polityki (np. „Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów”). Chcieliśmy sprawdzić, czy istnieje korelacja między odpowiedziami na te pytania a dotychczas analizowanymi odpowiedziami dotyczącymi poparcia dla socjalizmu oraz deklarowanych poglądów na osi lewica–prawica. W tym celu stworzyliśmy macierz korelacji, do której zastosowaliśmy współczynnik korelacji rang tau-b Kendalla.

Tabela 5 Macierz korelacji

	Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	Rząd powinien zapewnić minimum dochodów	Skala lewica/prawica: 1-10	Za czy przeciw socjalizmowi
Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	1,000	0,500**	0,337**	0,326**	0,021**	0,073**
Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów		1,000	0,500**	0,464**	0,020**	0,131**
Rząd powinien zapewnić każdemu pracę			1,000	0,629**	0,024**	0,146**
Rząd powinien zapewnić minimum dochodów				1,000	0,013	0,111**
Skala lewica/ prawica					1,000	0,292**
Za czy przeciw socjalizmowi						1,000

W macierzy pokazano τ_b Kendalla

** Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

Źródło: PGSS

Macierz korelacji pokazała, że – po pierwsze – korelacje między poszczególnymi odpowiedziami na pytania dotyczące lewicowych diagnoz i polityki nie były tak wysokie, jak można by się spodziewać (najwyższa wystąpiła między poglądami dotyczącymi zapewnienia przez rząd minimum dochodów a pełnym zatrudnieniem: $\tau_b = 0,629$; $p < 0,001$. W pozostałych przypadkach

wartość tau-b Kendalla oscylowała między 0,326 a 0,5. Dla badanych osób kwestie niwelowania różnic dochodów, pełnego zatrudnienia i gwarantowanego minimum dochodów niekoniecznie stanowią element spójnego „pakietu”, co może być kolejnym potwierdzeniem bardziej „praktycznego” niż „ideologicznego” podejścia do kwestii politycznych.

Po drugie okazało się, że odpowiedzi na pytania dotyczące nierówności, minimum dochodów i pełnego zatrudnienia wprowadziły pozytywnie korelowały ze stosunkiem do socjalizmu, lecz siła tej korelacji była zaskakująco niska. Biorąc pod uwagę konstrukcję pytań, oznaczało to, że spadek poparcia dla lewicowych diagnoz i polityk wiązał się wprowadziły ze spadkiem poparcia dla socjalizmu, jednak w sposób słaby. Najśłabsza korelacja dotyczyła oceny różnic dochodów w Polsce jako zbyt dużych oraz poparcia dla socjalizmu ($\tau_b = 0,073$; $p < 0,001$), natomiast najsilniejsza wystąpiła między oceną socjalizmu a poglądem, że rząd powinien zapewnić każdemu pracę ($\tau_b = 0,146$; $p < 0,001$). Reasumując, deklarowany sprzeciw wobec socjalizmu był jedynie w niewielkim stopniu skorelowany ze sprzeciwem wobec „socjalistycznych” diagnoz społecznych i polityk.

Po trzecie — i choć intuicyjnie mogło się to wydawać najbardziej zaskakujące, w świetle wcześniejszych analiz nie było aż tak niespodziewane — korelacja między deklarowanymi poglądami na skali lewica–prawica a odpowiedziami na pytania z „lewicowego indeksu” była wprowadziły dodatnia, lecz bardzo niska (tau-b Kendalla w przedziale od 0,02 do 0,024), a w jednym przypadku — dotyczącym poglądu, że rząd powinien zapewnić minimum dochodów — okazała się nieistotna statystycznie ($\tau_b = 0,13$; $p = 0,07$). Oznaczało to, że stopniowe przesuwanie się na skali poglądów ku prawicowemu biegunowi wiązało się jedynie w bardzo niewielkim stopniu ze spadkiem poparcia dla lewicowych diagnoz i polityk.

Zakończenie

Nasza analiza wskazała, że w latach 1992-2010 nie było istotnych różnic w rozkładzie sympatii politycznych między kobietami a mężczyznami. Mężczyźni natomiast częściej wyrażali sprzeciw wobec socjalizmu. Osoby młodsze w badanej próbie chętniej umieszczają się na „centrowych” pozycjach politycznych, a zwolennicy socjalizmu okazali się być starsi, niż jego przeciwnicy. Wyższy poziom wykształcenia wiązał się z bardziej prawicowymi poglądami i sprzeciwem wobec socjalizmu, ale nie był to związek silny. Posiadanie poglądów prawicowych istotnie korelowało ze sprzeciwem wobec socjalizmu, ale autoidentyfikacja na skali lewica-prawica nie miała decydującego znaczenia dla popierania konkretnych lewicowych diagnoz i polityk.

Uzyskane w naszej analizie dane każą spojrzeć na problem poglądów politycznych Polek i Polaków w nietypowym świetle. Naszym zdaniem PGSS nie badał stosunku respondentów do idei socjalizmu (która łączy się z wartościami wolności, równości i braterstwa), lecz do samej „etykiety”. Staraliśmy się wykazać, że stosunek do „socjalizmu” może mieć niewiele wspólnego z rzeczywistymi poglądami politycznymi. Wiele osób może opowiadać się za redukcją nierówności, deklarować poparcie dla powszechnego dostępu do bezpłatnej ochrony zdrowia czy publicznych przedszkoli, a także opowiadać się za wzmocnieniem ochrony praw pracowniczych, regulacją płacy minimalnej czy prawem do zrzeszania się w związkach zawodowych (czyli de facto za ideą równości obywatelskiej), a przy tym deklarować się jako przeciwnicy socjalizmu w jakiegokolwiek postaci.

Naszym zdaniem potwierdza to opinie przywoływanych w tekście badaczy, którzy wskazywali, że socjalizm – i w ogóle wszelka lewicowość – pełnił w społeczeństwach neoliberalnych funkcjonalną rolę straszaka, mającego utrzymywać te społeczeństwa w ryzach. Jednocześnie prokapitalistyczny dyskurs nie był w stanie całkowicie wyrugować lewicowych intuicji, szczególnie w klasach ludowych. Być może jest to istotna wskazówka

do namysłu nad sukcesami wyborczymi populistycznej prawicy w ostatniej dekadzie.

Udało nam się pokazać, że deklarowana prawicowość lub lewicowość nie ma decydującego znaczenia dla popierania bądź odrzucania lewicowych polityk i diagnoz. Pozostaje kwestią otwartą, jakie czynniki decydują zatem o poglądach społeczeństwa na kwestie takie jak niwelowanie przez rząd różnic dochodowych czy polityka pełnego zatrudnienia. Mamy nadzieję, że w przyszłości zostaną podjęte badania zmierzające do udzielenia odpowiedzi na te pytania.

Bibliografia

Adorno, T. W. (2020). *Nowy prawicowy radykalizm: wykład o jego kilku aspektach*. Wydawnictwo Znak.

Althusser, L. (2006). *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*. Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej (UW).
<https://marksizm.edu.pl/wydawnictwa/wspolczesna-mysl-marksistowska/louis-althusser/ideologie-i-aparaty-ideologiczne-panstwa/>

Atroszko, B. (2014). Wpływ szkoły na bierność polityczną ludzi młodych w Polsce. *Świat Idei i Polityki*, 13(1), 97–116.
<https://czasopisma.marszalek.com.pl/uploads/periodicals/siip/13/siip1307.pdf>

Balcerowicz, L. (2003, 26 października). *Balcerowicz wprost - Hayek i Thatcher*. Wprost. <https://www.wprost.pl/tygodnik/51102/balcerowicz-wprost-hayek-i-thatcher.html>

Baran, P. A., Sweezy, P. M. (1968). *Kapitał monopolistyczny. Szkice o amerykańskim systemie gospodarczym i społecznym*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

Binstock, R. H. (2006). Older people and political engagement: From avid voters to “cooled-out marks”. *Generations*, 30(4), 24–30.

Chrzczonowicz, M. (2024, 3 września). *Grupa Granica: W 2023 roku z Polski wypchnięto 1775 osób [Raport]*. OKO.press. <https://oko.press/grupa-granica-w-2023-r-z-polski-wypchnieto-1775-osob-raport>

Cichomski, B., Jerzyński, T., Zieliński, M. (2013). *Polskie Generalne Sondaże Społeczne: Struktura skumulowanych wyników badań 1992–2010*. Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski.
<https://www.wawrowski.edu.pl/data/P0091DOC.pdf>

Dunn, E. (2008). *Prywatyzując Polskę: o bobofrutach, wielkim biznesie i restrukturyzacji pracy*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Federici, S. (2020). *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. PM Press.

Fukuyama, F. (1996). *Koniec Historii*. Zysk i S-ka.

Graff, A., Korolczuk, E. (2022). *Kto się boi gender?: prawica, populizm i feministyczne strategie oporu*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Herer, M. (2024). *Skąd ten faszyzm?*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Herman, E. S., Chomsky, N. (2002). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media; With a new introduction by the authors*. Pantheon Books.

Holmes, S., Krastew, I. (2024). *Światło, które zgasło. Jak Zachód zawiódł swoich wyznawców*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

hooks, b. (2022) *Gotowi Na Zmianę. O Mężczyznach, Męskości i Miłości*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Horkheimer, M., Adorno T. W. (2023). *Dialektyka oświecenia. Fragmenty filozoficzne*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Jaskułowski, K., Majewski P., Surmiak A. (2022). *Teaching History, Celebrating Nationalism: School History Education in Poland*. Routledge Taylor & Francis Group.

Marcuse, H. (1966). *Rozum i rewolucja. Hegel a powstanie teorii społecznej*. Książka i Wiedza.

Parenti, M. (1993). *Inventing Reality. The Politics of News Media*. St. Martin's Press.

Piketty, T. (2023). *Krótką historią równości*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Self, P. (2002). Socjalizm. W: Robert E. Goodin, i P. Pettit (red.), *Przewodnik Po Współczesnej Filozofii Politycznej* (s. 432-459). Wydawnictwo Książka i Wiedza.

Wyka, A. (1993). *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. Instytut Filozofii i Socjologii PAN. <https://bibliotekanauki.pl/books/1012110.pdf>